

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ՝ ԸՍՏ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ

ԽՆԿԻԿՅԱՆ Օ.Ս.

Ուրարտուի տրոհման և անկման շրջանը, որը միաժամանակ Երվանդյան արքայատոհմի պատմության թատերաբեմ իջնելու, միասնական պետություն ստեղծելու և այն ամրապնդելու ճանապարհին շրջադարձային նշանակություն ունեցավ, ստվերոտ կողմեր է պարունակում: Նոր իրավիճակների ձևավորման մեջ, համաձայն առավել շրջանառվող տեսակետի, որոշիչ դերը պատկանել է կիմերա-սկյութական-մարական գործոններին ու տեղական ցեղերին: Հետազոտողների կարծիքով, դա կարող էր տեղի ունեցած լինել նախքան մարա-լիդիական պատերազմը (590/91–28.V.585 թթ.): Ենթադրվում է, որ մարական զորքը չէր կարող արևմուտք շարժվել՝ թիկունքում թողնելով անկախ ուրարտական տերությունը. Ի.Մ. Դյակոնովի կարծիքով, Ուրարտուն կարող էր Մարաստանին ենթարկված լինել դեռևս 609-605 թթ.¹: Արտահայտվել է և մեկ այլ տեսակետ, համաձայն որի, Արարատյան դաշտում ամրացած ուրարտական թագավորությունը կարող էր կործանված լինել VI դ. 20-ական թվականներին. Տուշպայից արշավող և իր կազմում սկյութական զորաջոկատ ունեցող ոչ մարական հզոր մի տերութ-

---

¹ **Дьяконов И.М.** *Последние годы Урартского государства по ассиро-вавилонским источникам* [Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), 1951, № 2, с. 30-39]. Թեյշեբաինի արունը տեղադրելով 593-590 թթ. միջև ընկած շրջանում՝ հեղինակը դժվարանում է բաժանել Բարնեթի և Ուաթսոնի կարծիքը այդ ժամանակը VII դ. վերջ տանելու վերաբերյալ: Արևմուտքում ընդունում են, որ **Մարասպանը** կործանել է Ուրարտուն 640-619 թթ., իսկ 609-608 թթ. Ուրարտուն ոչ թե պետություն էր, այլ՝ աշխարհագրական տարածք. տե՛ս **Дьяконов И.М.** *История Мидии*, М., 1956, с. 318, նաև՝ **Գրիգորյան Ս.**, Գրիգոր Ղափանցյանը ուրարտագետը [Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2012, N 2, էջ 188], Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Ե., 1971, էջ 336-337:

յան բանակի կողմից²: Ասվածից հետևում է, որ Տուշպան թողնելուց հետո³ Ուրարտուի վերջին գահակալները իշխել են Արարատյան դաշտի մի մասն ընդգրկող փոքր թագավորությունում մինչև 525/21 թ.: Կարծիքներից ո՞րն է առավել հիմնավորվածն ու ընդունելին: Փորձենք հարցին մոտենալ Արարատյան դաշտի հուշարձանների հետազոտությունների արդյունքները հիմք ընդունելով, դրանք համադրելով պատմական իրադարձությունների և այլ աղբյուրների տվյալների հետ:

Էրեբունի – Արգիշտի I-ի կողմից 782 թ. հիմնադրված այս բնակավայրում արքան բնակեցրել է Խաթե և Ծուպանի երկրներից 783 թ. գերեվարված բնակչության (29284 մարդ) մի մասին (6600 զինվոր), որը համարվել է Սարդուր II-ի կողմից 751/750 թթ. մերձասորեստանյան, մերձուրմյան, Բաբիլոն և հարակից տարածքներ կատարած արշավներից գերեվարված բնակիչներով: Դրա հետևանքով Ազա երկրում (հիմնականում Հոկտեմբերյանի շրջանը՝ ներառյալ Երևանի տարածքը⁴) ձևավորվել է խայտաբղետ կազմ ունեցող բնակչություն, որը բնակեցրել է նաև Արին-բերդի հյուսիսակողմի արևելյան և արևմտյան մասերի բարձունքները⁵: Բնական է, որ նորեկ խմբերի մշակույթները պետք է իրենց արտացոլումը գտնեին տեղում, և այս տեսակետից Էրեբունիում կատարված պեղումների շերտագրական պատկերը մեծ կարևորություն է ներկայացնում:

Միջնաբերդի գագաթամասում և հյուսիսակողմում կատարված հետախուզական բնույթի պեղումների ընթացքում բացված 4 մ հզորություն ունեցող մշակութային շերտի ստորին հորիզոնում հայտնաբերվել են տեղական

² **Հմայակյան Ա.Գ.**, *Թելչեբաինի արշավող բանակի երթուղին («Էրեբունի-Երևան»)*, գիտական նստաշրջանի հիմնադրույթներ, Ե., 1998, էջ 10-12): Հեղինակը Ռուսա IV-ի գահակալության 525-521 թթ. ժամանակը ստացել է հիմք ընդունելով Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված աղյուսակների տվյալները՝ վերջին արքաներից յուրաքանչյուրին հարկացնելով 20-ական փարի:

³ Հավանաբար, Տուշպան թողնելու փարեթիվ է դիմել 547-ը, որը վկայված է «Նաբոնահիդի» ժամանակագրության մեջ [Կե'ս **Հմայակյան Ա.Գ., Գրեկյան Ե.Հ.**, Վանը հնադարում (ՊԲՀ, 2010, N 3, էջ 3-19)]: **Ե. Գրեկյանը** իր մեկ այլ աշխատության մեջ (Վանի թագավորության անկման խնդրի շուրջ, «Հայկազունիներ», Ե., 2013, էջ 64-77) հանգում է այն կարծիքին, որ՝ «...փերության կործանման գործում պետք է որ կարևոր դեր ունենային «էթիունցիները», թերևս իրենց՝ սկյութների հետ միասին»: Հմմտ.՝ **Плютовский Б.Б.** Ванское царство, М., 1954, с. 116.

⁴ **Арутюнян Н.В.** Новые урартские надписи, Е., 1966, с. 96-97.

⁵ **Лосева И.М.** Раскопки цитадели урартского города Ирпуни (Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1955, вып. 58, с. 46-52).

մշակույթին պատկանող երկաթեդարյան խեցանոթների մեծաքանակ բեկորներ: Այս շերտի վրա տարածվում է 220 սմ հզորությամբ երկու փուլ ներկայացնող ուրարտականը: Առաջինի մեջ են մտնում պարսպից դուրս գտնվող աստիճանահարթակների վրա կառուցված կացարանները, որոնք պատկանում էին Էրեբունիի միջնաբերդի կառուցման սկզբնական շրջանում պարիսպներից դուրս բնակվող բնակիչներին, որոնք և պատրաստել են 25-30 մ լայնությամբ աստիճանահարթակ բնակարանների կառուցման համար: Շերտում բացված 10x4 մ չափերի կառույցը պատկանել է ներկարարի կամ նկարչի. այստեղ գտնվել է կավե դրոշմակնիք (ոչ ուրարտական)՝ մարդակերպ աստվածության պատկերով: Այս շերտը ծածկված է ռազմական ընդհարման հետևանքով առաջացած հրդեհից և ավերածությունից գոյացած մոխրով ու ածխով: Պեղող հնագետի՝ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի կարծիքով, այդ ավերածությունները և երկրորդ պարսպապատի կառուցումը եղել են Սարդուր II-ի օրոք տեղ գտած ուրարտական զինուժի և տեղի բնակչության միջև եղած ընդհարումների ժամանակ:

Ամրոցի II փուլը սկսվել է բլրալանջին երկրորդ պարսպի կառուցումից հետո, որի վկայությունը գունազարդ խեցանոթների բեկորներն են. դրանց շագանակագույն մակերեսը զարդարված է կարմիր ներկով ստացված գոտիներով: Նմանները իրենց զուգահեռներն ունեն Կապադովկիայում, և հավանական է, որ կապված են Սարդուր II-ի արշավանքների հետ: Այդ խեցեղենի հետ գտնված բաց կանաչավուն մակերես ունեցողները բնորոշ են նոր ասորեստանյան ժամանակաշրջանին: Այդ նյութերը Էրեբունիում կարող էին հայտնվել Սարդուր II-ի՝ Մանա, Բաբիլու, Ուրմե և արևմուտք (Կոլխիդա և Մելիտենե) ուղղությամբ կատարած արշավներից հետո (մոտավորապես 764-735 թթ. միջև ընկած շրջանում): Նորոյթ են նաև շագանակագույն ու սպիտակ մակերեսով բեկորները, որոնք բնորոշ են փոքրասիական արտադրանքին:

Հաջորդ՝ առավելագույնը 1 մ հզորություն ունեցող III շերտը նույնպես երկու ենթաշերտից է կազմված: Դրանցից ստորինը (պարզության համար նշենք IIIա-Խ.Օ.) վառ շագանակագույն երանգ ունի: Այն բացվել է 80 սմ բարձրությամբ պահպանված պաշտպանական պատից 4 մ հեռավորության վրա: Այդ պատի տակ ձգվում է մոխրով և ածխով հագեցած ուրարտական շերտը, որն անմիջապես տարածվում է հրդեհից կարմրած նշված կավաշերտի վրա: Հայտնաբերված նյութերը՝ հիմնականում կարմիր մակերեսով

խեցանոթների բեկորներ, բնորոշ են ուրարտական ձևերին՝ դրանցից տարբերվելով ոչ թե անգորբապատ, այլ՝ կարմիր ներկած գույնով: Հատկանշական են նաև շրթին արված, ավելի մուգ երանգ ունեցող, ներկած գոտիները, որոնք բնորոշ չեն ուրարտականին: Շերտում շատ են հայտնաբերվել շագանակագույն մակերեսով փիալաներ և կտրված զարդով, սև մակերես ունեցող բեկորներ: Հետևելով նախորդ հետազոտողներին՝ պեղող հնագետը այս շերտը վերագրում է արեմենյան շրջանին՝ միաժամանակ նշելով, որ այստեղ գտնվել է կարիճի պոչով մարդակերպ աստվածության պատկեր կրող դրոշմակնիք և երկաթից պատրաստված պոչուկավոր ու խողովակաձև կոթառին ցցոն ունեցող բրոնզյա երկթև նետասլաք: Հաշվի առնելով հայտնաբերված նյութերի տեսականին ու դրանց առանձնահատկությունները՝ հետազոտողը նշում է, թե ուրարտական վերջին շրջանը ամբողջությամբ հետազոտված չէ: Ինչ վերաբերում է վերին ենթաշերտին (IIIբ-Խ.Օ.), ապա այդտեղ գտնվել են արեմենյան և հելլենիստական շրջանի խոշոր կառույցներ, մարմարե արձանի մաս և այլն⁶:

Էրեբունիի շերտագրական փոստրակի վերջին՝ III շերտի մանրամասներին անդրադառնալը թույլ է տալիս ավելի հստակ պատկերացում կազմել մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի մասին, որի հնարավորությունը սկզբնական շրջանում կատարված և ավարտին չհասցված պեղումները չէին տալիս: Դրանց ընթացքում բացվել էին արեմենյան շրջանին վերագրվող սյունասրահը (կառույց N° 1), դրան միացող փոքր սենյակը (կառույց N° 3) և կենտրոնում աշտարակաձև կառույց ունեցող (N° 4) փոքր բակը, որի հարավակողմյան պատի մոտ նեղ միջանցք կա: Սյունասրահում բացված է և կավակերտ նստարան, որը հարավակողմում 3 մ երկարություն ունեցող, աստիճանաձև զոհարանին է միանում. այդ մանրամասները ցույց են տալիս կառույցի ծիսական բնույթը: Այդ մասին է փաստում նաև նստարանի տակ պատրաստված, հորից դեպի կառույցի կենտրոնը ձգվող 5,8 մ երկարություն ունեցող «առվակը»: Կառույցում շատ են գտնվել կարմիր գույնի, ինչպես և դեղնավուն կավից, բայց վարդագույն անգործ ծածկված խեցանոթների բեկորներ: Շատ են նաև կտրված զարդերով, գորշ մակերես ունեցողները: Հայտնաբերվել են նաև ծածկի մասեր: Առանձին կարևորություն է ներկայացնում սյունասրահի հարավարևելյան անկյունում հայտնաբերված սանձի

⁶ Тер-Мартirosов Ф. Раскопки на северном склоне крепости Эребуни [Հին Հայաստանի մշակույթը (այսուհետև՝ ՀՀՄ), հ. XIII, Ե., 2005, էջ 147-153]:

մասը, որն իրանական ծագում ունի. չի բացառվում մարական ցեղին պատկանելը (ըստ Բ. Պիոտրովսկու և Ա. Իեսսենի), ինչը և հեղինակի կարծիքով, խոսում է ամրոցի վերջին շրջանում այլ էթնիկ խմբերի առկայության մասին: Ամրոցի հյուսիսային մասում վերաշինված պատ է բացվել, որի մոտ գտնվող սենյակից հայտնաբերվել են կոկաձ ու կոպիտ խեցանոթների բեկորներ, մոխիր, ածուխ, այրված ոսկորներ, ծածկի մասեր, իսկ մուտքի արտաքին կողմում պահպանվել են ժամանակավոր կառույցների հետքեր. այդպիսիք եղել են և սյունասրահի հյուսիսային պատի արտաքին կողմում: Այդ կառույցները թշնամու սպառնալիքի ժամանակ են ստեղծվել: Հայտնաբերված խեցանոթների բեկորները երեք խումբ են ներկայացնում. *ա* – կարմիր, կոկաձ ուրարտական, *բ* – մուգ գորշավուն մակերեսին հատվածազարդեր ունեցողներ և *գ* – օձանումից զուրկ, հաստ պատերով ու վարդագույն մակերես ունեցողներ: Գերակշռող մեծամասնությունը փիալաներ են, կարմիր, կիսագնդաձև քրեղաններ ու փռված իրանով թասեր, ափսեներ. մեկն ունի եգիպտական նոր թագավորության շրջանի տեսակ հիշեցնող, հետ դարձված գլխով, բաղակտուց ձևի բռնակ: Էրեբունիից Թեյշեբաինի տարված իրերը ցույց են տալիս, որ VII դ. Էրեբունին սկսել է անկում ապրել, բայց կյանքը շարունակվել է VI-V դդ.⁷:

Ակնհայտ էր, որ ժամանակագրության ու մշակութային ժառանգականության և ընդհանրապես Ուրարտուի պատմության վերջին շրջանին առնչվող հարցերի հստակեցման համար առաջնային նշանակություն էին ստանում սյունասրահի, Խալդիի տաճարի և շրջակայքի պեղումները, որոնք և կատարվեցին 2008-2010 թթ.: Ելնելով պեղումների արդյունքներից՝ հետազոտողները հանգեցին այն եզրակացության, որ Արգիշտի I-ի հիմնադրած տաճարը զործունեությունը դադարեցրել է VII դ. II քառորդում, բայց կյանքը միջնաբերդում չի դադարել: Ենթադրվեց, որ Թեյշեբաինի կործանումից հետո Էրեբունին կրկին հայտնվել է ուրարտական իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում, և կառուցվել է 30 սյունանոց «ուշ ուրարտական» անվանված սյունազարդ դահլիճը, որի որոշ առանձնահատկություններ բնորոշ են մարական ճարտարապետությանը: Դա, հեղինակների կարծիքով, VII դ. վերջերին Ուրարտուի վրա արտաքին ազդեցությունների մասին

⁷ Лосева И.М. Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А.С. Пушкина на холме Арин-берд [Советская археология (այսուհետև՝ СА), 1958, № 2, с. 180-195].

կարող է վկայել, բայց հիմքեր չկան պնդելու, թե մարերը գրավել են Արաքսից հյուսիս գտնվող տարածքները, իսկ սյունասրահում հետտարտական շրջանի հետքեր չեն դիտվում⁸:

Այս կարծիքը, երբ համադրվում է պատմական իրավիճակի հետ, հարցականներ է առաջացնում, որոնց պատասխանը կարող էին տալ տաճարի և սյունասրահի շրջակայքում շարունակվելիք պեղումները, որոնք և կատարվեցին ֆրանս-հայկական արշավախմբի կողմից: Ակնհայտ դարձավ, որ VII դ. կես–VI դ. սկիզբն ընդգրկող կարճ ժամանակահատվածում, որը համընկնում է ուրարտական դարաշրջանի վերջին փուլերին և հաջորդ դարաշրջանի սկզբին, պեղված տարածքում կարևոր շինարարական աշխատանքներ են իրագործվել: դրանք փոխել են նախկին կառույցների նշանակությունը: Առաջին հերթին, ուշադրություն է գրավում Խալդիի տաճարի մուտքի փակումը աղյուսե զանգվածեղ պատով: Նույնը դիտվում է և տաճարի արևելակողմում ձգվող միջանցքում (պեղամաս D), ինչպես և հարավակողմի համանման շինությունում (A1-A3 բաժիններ), որտեղ նույնպես աղյուսաշեն կառույցներ կան, իսկ A1 բաժնում խորշ է բացվում: Այդ վաղ շրջանի կառույցներից (նախքան նոր շինաշխատանքները) հայտնաբերված խեցեղենը (IIa-IIb փուլեր) հիմնականում ներկայացված է ուրարտական մուգ կարմիր, անգորպաստ արտադրանքով (փիլաններ, սափորներ, սկահակ-գավաթներ և այլն): Ուրարտական շրջանին է պատկանում նաև տաճարի առջև, դեպի հյուսիս ընդարձակվող լայն հրապարակի համար հարթ տարածքի ստեղծումը: Հայտնաբերված նյութերը թվագրվում են VII դ. կես – հաջորդ տասնամյակներն ընդգրկող ժամանակահատվածով (VII դ. վերջ), իսկ տաճարի առջևի հարթակի ստորոտի I-IIa փուլերը՝ հետտարտական (VII դ. վերջ – VI դ. սկիզբ) շրջանով⁹:

Ի՞նչը կարող էր նման փոփոխությունների պատճառ լինել: Խալդիի տաճարի գործունեության դադարեցումն առանց արտաքին ուժի վկայում է ուրարտական վարչախմբի ղեկավար դերի ավարտի մասին. պատճառը այդ կազմի՝ Թեյշեբահինի տեղափոխվելը կարող էր լինել, ուր և գնացել են՝ տանելով ծիսական ու կարևոր, արժեքավոր համարվող նյութերը, իսկ շար-

⁸ D. Stronach, H. Thrane, C. Groff and A. Farahani with a contribution by Yervand Grekyan, *Erebuni 2008-2010 (Aramazd, vol. V, № 2, E., 2010, pp. 99-128)*.

⁹ F.F. de Clairfontaine, S. Deschamps, *Erebuni, La ceramique ourartéenne et post-ourartéenne du secteur du temple de Haldi (milieu VII e-début VI e siècle avant J.-C) (Aramazd, vol. VII, 2012, № 1, E., pp. 105-125, 150-151)*.

քայինների մի մասը երևի մնացել է պարիսպներին կպած իրենց կացարաններում, որոնք հետո ավերվել են:

Ովքե՞ր են եղել այդ փոփոխությունների հեղինակները: Այս կարևոր հարցի պատասխանը ստանալուն օգնում են ուրարտական հարթակի վրա կառուցված մեծ սյունասարահի, տաճարի մուտքից արևելք ու հարթակի ստորոտում բացված կառույցից (E և F բաժիններ) հայտնաբերված նյութերը (I-II a փուլեր), որոնք բնորոշ են հետուրարտական դարաշրջանին (VII դ. վերջ–VI դ. սկիզբ): Դրանք նման են նախորդներին, բայց գերիշխողը հասարակ, մուգ գույնի (հիմնականը՝ գորշ) խամրած մակերեսով խեցեղենն է՝ խազած ու կտրված զարդագուտիներով. կան և ծալքավորված իրանով քրեղաններ (խեցեղենի № 1, 4 խմբեր), որոնք սովորական են տեղի մշակույթի համաժամանակյա համալիրներում: Ինչ վերաբերում է ուրարտական ձևերին, ապա դրանք ավելի անփոյթ են պատրաստված և առանձնանում են մակերեսի բաց գույնով, երբեմն՝ կարմիր ներկած: Սյունասարահի կառուցումը այս ժամանակին է առնչվում. այն ընդգրկում է հետուրարտական և արքեմենյան դարաշրջանների միջև ընկած հատվածը, որը մարականին է կապվում ու տեղավորվում VII դ. վերջ–VI դ. սկիզբ շրջանում. C14 անալիզների արդյունքները 550 թ. այս կողմ չեն անցնում: Այս կարևոր տվյալները զգալիորեն հարստացնում են մեր գիտելիքները առաջադրված խնդիրների վերաբերյալ: Այդուհանդերձ, դրանք որոշ հարցեր են առաջացնում, որոնց պատասխանը դեռևս թեական տարրեր է պարունակում: Առաջին հերթին, IIIb փուլում կարմիր անգոբապատ (այսպես կոչված՝ «պալատական») խեցեղենի կտրուկ աճը (նույնը և հետախուզական տեղամասի IIIa ենթաշերտը) ենթադրել է տալիս, որ ուրարտական տարր է վերաբնակեցվել, որով տերության վերջին արքաները, թվում է, թե փորձել են բարձրացնել էրեբունիի պաշտպանունակությունը: Այդուհանդերձ, ուրարտական վերնախավը սկսում է լքել միջնաբերդը (սկսած IIIa փուլից և ապա հետագայում, աստիճանահարթակի ստորոտի I-IIa փուլեր C,D,E բաժիններում), որի մասին են վկայում ուրարտական մուգ կարմիր անգոբապատ խեցեղենի նվազումը և անորակությունը, բաց մակերես ունեցող խեցեղենի աննախադեպ աճը, կտրած զարդագծերով խեցանոթների բնորոշ դառնալը, ինչը ցույց է տալիս տեղական՝ խայտաբղետ կազմ ունեցող բնակչության գերիշխող դառնալը և դրա, մարական փոքր տարրի առկայությամբ, ուրարտական վարչակազմին

դուրս մղող ուժ լինելը¹⁰:

Արգիշտիխինիլի–776 թ. Արգիշտի I-ի կողմից հիմնադրված այս խոշոր քաղաքը, որը Էրեբունիից մոտավորապես 60 կմ արևմուտք է, օղակել է Արմավիր և Նոր-Արմավիր գյուղերի ծայրամասերում գտնվող՝ 52 մ և 76 մ բարձրությամբ բլուրների վրա կառուցված միջնաբերդերը, որոնցում սկզբնապես կառուցվել են պալատական, տնտեսական և տաճարական համալիրները, Սարգուր II-ի և հաջորդ արքաների օրոք շրջափակվել են աստիճանահարթակների վրա կառուցված, II և III շարքով ձգվող պարիսպներով¹¹: Դրանց միջև գտնվող տարածքներում, տերության թուլացման ժամանակ, կացարաններ են կառուցվել, որոնք երկու փուլի են վերագրվում: Վաղ շրջանին են պատկանում I աստիճանահարթակի վրա, I և II պարսպապատերի միջև առավել խնամքով և նախագծումով պատրաստվածները. ենթադրվում է, որ դրանք հանդես են եկել Թեյշեբախինի կառուցումից հետո, երբ Արգիշտիխինիլի վերնախավը նորակառույց քաղաքն է տեղափոխվել: Ժամանակաշրջանով այս կառույցների հետ են կապվում նաև պալատական համալիրի կենտրոնական բակի հյուսիսակողմյան պատի երկարությամբ կառուցված, իրարից միջնապատերով անջատված սենյակները, որոնց դռները դեպի փոքրացված բակն բացվել են: Հավանական է, որ գույքով աղքատ այդ սենյակներում զինվորներ են բնակվել: Հավանաբար, այս ժամանակ է Ռուսա III-ի կողմից պատրաստվել 1432 կապի տարողությամբ (այն 5 անգամ պակաս տարողություն է ունեցել քան Էրեբունիինը) շտեմարանը, որը պետք է ապահովեր բնակչության և զինուժի կարիքները:

¹⁰ Առկա փաստերն, ըստ իս, բավարար չեն տարածքի նվաճումը մարերին վերագրելու համար. Խալդիի տաճարի «փակումը», սյունասրահի սրեղծումը և «Հրո» մեծ ու փոքր տաճարների երևան գալը կարող էին պայմանավորված լինել բնակչության՝ օտար վարչակազմի և նրա աստծո հանդեպ տաճած անբարյացակամությամբ: Դա համահունչ է միասնական և ամուր տերություն սրեղծելու նպատակ ունեցող Կիաքսարի գործունեությանը, որն ամեն կերպ կխրախուսեր նման վերաբերմունքի դրսևորումները՝ ազատություն տալով զրադաշտությունը տարածող մոզերի գործունեությանը. «Հրո» մեծ և փոքր տաճարների երևան գալը, կրկին կենտրոնի դեր ստանձնած Էրեբունիում (սյունասրահի առկայությունը տաճարներին զուգահեռ). կարող է այդ վկայել: Այս մանրամասները կարող են խոսել և մարերի ունեցած գերակա դերի և հայերի հետ դաշնակցային հարաբերությունների մասին: Հմմտ. **Плютовский Б.Б.** *Искусство Урарту*, Л., 1962, с. 20-23.

¹¹ Մանրամասները տե՛ս **Мартиросян А.А.** *Архитектурные памятники, Е., 1974*; **Аракелян Б.Н.** *О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира (ՊԲՀ, 1969, № 4, էջ 157-173).*

Այս փուլի վերջում է հանդես եկել նաև ամրոցի արևելակողմի շքամուտքի անմիջապես առջևում կառուցված մետաղագործի արհեստանոցը, որի համար օգտագործվել են նույնիսկ լքված պալատական համալիրի որոշ շինություններ, ինչը դյուրացրել է հակառակորդի՝ ամրոց մուտք գործելու հնարավորությունը: Այս ձևափոխությունները խոսում են ամրոցում տիրող ամենաթողության, բարձրիթողի վիճակի մասին: Այդ ժամանակ է, որ երկրորդ աստիճանահարթակի վրա՝ II և III պարսպապատերի միջև երևան են գալիս մանր ու միջին քարերից և աղյուներից, անփույթ կառուցված հյուղակներ, որոնց գույքը ավելի քան աղքատիկ է: Ներկայացված պատկերը (բացառությամբ ուրարտականի հետ կապ չունեցող հրդեհված շերտի. այդ մասին տեղեկացրել է Ի. Կարապետյանը, որի համար շնորհակալություն եմ հայտնում) կրկնվում է և արևելյան միջնաբերդում, որտեղ հետագա կառույցները բավական խճողված շերտեր են ստեղծել: Միջնաբերդերի գոյության ժամանակ կյանքը շարունակվել է միջնաբերդերի միջև ու անմիջապես դրանց շուրջ կառուցված, առանձնատներից կազմված ներքին քաղաքում. այդ առանձնատներից մի քանիսը փոխել են իրենց տերերին, բայց բոլորի ճակատագիրը գրեթե նույնն է եղել. ավերածություններ ու տարբեր սենյակներում դիտվող հրդեհի հետքեր: Այն ոչնչացրել է նաև շտեմարանում մնացած հացահատիկի պաշարը և ճարակել աստիճանահարթակների վրա կառուցված բնակարաններն ու մետաղագործի արհեստանոցը, սակավաթիվ զինվորների կացարանները և այլ կառույցներ: Դատելով հյուսիսային մուտքի մերձակա տարածքում, ինչպես և մառանի հետ հաղորդակցվող № 19 սենյակից հայտնաբերված երկու կանանց կմախքներից, որոնցից մեկը սպանվել է «սկյութական» կոչված նետասլաքով, կարելի է ասել, որ հարձակվողների շարքերում եղել են նման նետասլաքներ գործածողներ: Այս սենյակի մերձակա տարածքում, կոտրված կարասի բեկորների միջև, հայտնաբերվել է 10-12 տարեկան աղջնակի կմախք, իսկ 2-3 տարեկան երեխայի կմախք գտնվել է մետաղագործի արհեստանոցում, փված պատի քարերի և աղյուների տակ: Ասել, սակայն, թե Արգիշտիխինիլին կործանող հիմնական ուժերը սկյութներն են եղել, ճիշտ չէ: Քաղաքի անկման պատկերը հստակեցնելու տեսանկյունից կարևորվում են F բլրի վրա կատարված աշխատանքները: Արևելյան միջնաբերդից մոտ 1 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող այս տարածքում բացված շերտագրական խրամատից հայտնաբերվել են անմիջապես հետուրարտական շրջանի նյութեր, այդպիսիք պարունակող դամ-

բարաններ: Դրանցից մեկում (№ 2) գտնվել են ուրարտական արտադրանքի ձևերը կրկնող, բայց՝ նարնջագույն կամ մուգ անգորով, ինչպես և սև, բոսոր ու վարդագույն երանգներով խեցանոթներ, որոնք կրկնում են շերտագրական խրամատից հայտնաբերվածներին: Դրանց հետ գտնվել են կարմիր, սև, շագանակագույն ու բոսոր գույներով զարդարվածներ, ինչպես և փոյուզիականներին մերձ, սև ու կարմիր գույներով ստացված գունազարդ նմուշներ: Կարևոր է այն հանգամանքը, որ դրանք նման են և արևմտաիրանական (Հասանլու, Զիվիյե և այլն) նյութերին. Հասանլու III B եռանկյունաձև գունազարդերով խեցանոթները, թվագրվելով 637±28 թթ., մի կողմից, կապվում են Սիակ B-ի (600-579 թթ.) և Զիվիյեի (611±56 թթ. և 610±45 թթ.) նյութերին, իսկ Զիվիյեն կապվում է Սակկըզի գանձին, որը թվագրվում է 625-600 թթ.: Այս փաստերը, ինչպես մատնանշել է Հ. Մարտիրոսյանը, ցույց են տալիս, որ Արգիշտիխինիլիում ևս ուրարտական իշխանությունը դադարել է VII դ. վերջ–VI դ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում, ինչը համահունչ է Էրեբունիի տվյալներին: Այս տեսակետից կարևորվում են նաև արևմտյան միջնաբերդին արևմուտքից հարող դամբարանադաշտում պեղված կարասային թաղումները, որոնցում եղած կմախքները կծկված ու կողքի պառկած դիրքով են, ինչը օտար է աճյունասափորում կատարվող, ուրարտականին բնորոշ դիակիզմանը: Ենթադրվում է, որ Ազա երկրում կարասային թաղումները կապված են Խաթե և Ծուպանի երկրների վերաբնակիչների հետ¹²: Թաղումներից հայտնաբերված խեցանոթները ձևով պատճենում են ուշ ուրարտականներին, բայց կարասում կատարված թաղումը խոսում է թաղվածների՝ **երկար ժամանակ** ուրարտացիների հետ **համատեղ** ապրելու և խառը բնույթ ունեցող մշակույթ ստեղծելու մասին:

Հայ ժողովրդի ուրարտական շրջանի պատմության վերջին էջը, դատելով հայտնաբերված նյութերի առանձնահատկություններից, փակել է հիմնականում միասեռ էթնիկական կազմով ներկայացող հայ բնակչությունը, որի գերակշիռ մեծամասնությունը տեղական արմատներ ուներ: Դրա ապացույցը ոչ միայն հետուրարտական խեցեղենի, այլև այլ տեսակների ակնհայտ կապն է ուրարտական ու տեղական մշակույթի նյութերի հետ. այդ կապերը լուսա-

¹² **Мартиросян А.А.**, նշվ. աշխ., էջ 53; **Tiratsyan N.G.** *Two Pitthos Burials From Argištihinili, Aramazd, vol. VIII, № 1-2, E., 2013-2014, pp. 143-158.*

բանված են մասնագիտական գրականության էջերում¹³:

Թեյշեբահինի–Ռուսա II-ի հիմնադրած միջնաբերդի հարավակողմում և արևմտակողմում տարածվող, 35–40 հա տարածք զբաղեցնող քաղաքային թաղամասերի հեռավորությունը Էրեբունիից ուղիղ գծով մոտավորապես 5–6 կմ է: Նման տարածությունը մատնանշում է Էրեբունիում ուրարտացիների իշխանության անկայուն վիճակը. հավանական է, որ Էրեբունիում վերաբնակեցված ուրարտացիների ուժերը բավարար չեն եղել դիրքերի ամրապնդման համար, ինչը և հաշվի առնելով՝ Ռուսա II-ը հարկ է համարել Թեյշեբահինին կառուցել տեղական բնակչության բնակավայրը վերացնելով ու դրա տեղում նորակառույց քաղաք հիմնադրելով: Վերջինս պետք է հսկեր և հարկ եղած դեպքում օգներ Էրեբունիին, զսպեր Ազա երկրի անհնազանդ բնակչությանը և ամրացներ տարածքը: Բնական է, որ քաղաքային կառույցներում ուրարտական նյութերի հետ շատ են գտնվել սև ու գորշ մակերեսներով տեղական խեցանոթներ:

Չծանրանալով 4 մ-ից ավելի հզորություն ունեցող՝ տեղական բնակչության բնակավայրի շերտագրական պատկերի վրա¹⁴, հակիրճ անդրադառնանք անմիջապես ուրարտական կառույցների տակ գտնվող շերտին, որը կապված է Ռուսա II-ի գործունեության հետ: Այդ շերտի բնակչության կացարանները հարթեցվել են բերված հողով՝ հարթ մակերես ստանալու համար: Շերտից հայտնաբերված խեցանոթների 40%-ը սև, կոկած մակերեսով քրեղաններ ու թասեր են: Սովորական են ելունդագոտիները, ծալքերը, օղակաձև նստուկները, եռանկյունաձև դրոշմազարդերով երկայնական ճկվածք ունեցող կանթերը, կետերով լցված եռանկյունաձև պատկերները: Նմանները հանդիպում են նաև քաղաքային թաղամասերի կացարաններում ու միջնաբերդում¹⁵, ինչը պայմանավորված էր բնիկներին իբրև բանվորական ուժ օգտագործելով: Այդ խեցանոթների մեծ մասը հաստ պատերով, վարդագույն, կլորացող, անզարդ շուրթերով, իսկ իրանը՝ երբեմնակի կամթոցներով զարդարված կճուճներ են, կանթերի ընդերկայնական ճեղքերին եռանկյունաձև դրոշմազարդերով սափորներ, որոնց շարքում կան և իրանին անփույթ կոկմամբ արված գծերով լցված կամարաձև պատկերներ: Նմանները,

¹³ **Тирация Г.А.** *Культура древней Армении VI в. до н.э.–III в. н.э.*, Е., 1988, с. 21-71;
Չարապետյան Ի.Ա., *Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. VI-IV դդ.*, Ե., 2003:

¹⁴ *Մանրամասները տե՛ս Մարտիրոսյան Ա.Ա.* *Город Тейшебаини*, Е., 1961.

¹⁵ **Сорокин В.С.** *Следы древнейшего поселения у Кармир-Блур (СА, № 2, 1958, с. 150-163).*

բայց շատ ավելի նուրբ կատարմամբ, տարածված են Շիրակ-Սևան գծից հյուսիս, հատկապես Լոռի-Գուգարքի երկաթեղարյան հուշարձաններում: Թեյշեբաինիում նման նյութեր պարունակող դամբարաններում զենքեր չեն հայտնաբերվել, ինչը ցույց է տալիս դրանց՝ հպատակներին պատկանելը¹⁶:

Քաղաքը, 4 հա տարածք զբաղեցնող միջնաբերդով հանդերձ, շրջափակվել է պարսպով, որն արևմտյան մասում անավարտ է մնացել: Ծայրամասերում կառուցված հյուղակները անմիջապես գետնի վրա են կառուցված և զուրկ են հիմքից, իսկ կենտրոնի խոշոր շինություններն ունեն ավտոռ, գյուղատնտեսական մթերքների ամբարման համար օժանդակ կառույցներ ու դրանց կպած հյուղակներ: Այդ խոշոր կառույցները հետո լքվել են տերերի կողմից, որոնք միջնաբերդ են տեղափոխվել՝ իրենց հետ տանելով ունեցվածքը, սննդամթերքը: Թեյշեբաինի անկումից հետո կյանքը քաղաքային թաղամասերում, որոնք կենտրոնում ձևավորում էին ուղիղ փողոցներ կազմող ընդարձակ համալիրներ¹⁷, կանգ է առել և V-IV դդ. փոխարկվել է դամբարանադաշտի:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում մոտավորապես 16000 մ² զբաղեցնող և շատ լավ պաշտպանված, 120 սենյակից բաղկացած միջնաբերդը, որը մեկ ամբողջական հսկա կառույցի տեսք ունի. ժամանակի ընթացքում այն շինարարական որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվել, որի հետևանքով պահեստարանները կացարանների են փոխարկվել: Ամենայն հավանականությամբ, այդ աշխատանքները պաշարման ժամանակ են կատարվել: Դրա հետևանքն են հապճեպ կառուցված կացարանները, հյուղակներն ու պարզապես ծածկեր հանդիսացող պատսպարանները, որոնք եղել են բակի արտաքին կողմում, հյուսիս-արևմտյան դարպասի մոտ, պալատի աշտարակի եռանկյունաձև հարթության վրա և այլ հատ-

¹⁶ **Мартиросян А.А.** *Раскопки в Головино, Е., 1954, с. 62-66.*

¹⁷ Արտաքին պարսպից բացի, քաղաքն ունեցել է փարբեր կողմեր ընթացող քարաշար պարեր, որոնք նախատեսվել են ազատ շարժումը արգելակելու համար: Դա ցույց է տալիս, որ քաղաքը կարելի էր գրավել մաս առ մաս: Նման կառուցվածքը միջնաբերդը կարող էր պաշտպանել քաղաքի բնակիչներից: Հեյրևաբար, ամբողջական պլանով, մեկ շինարարական փուլում կառուցված քաղաքում առկա են սոցիալական փարբեր խմբերի համար նախատեսված, փարբեր սկզբունքներով կառուցվածքներ: **Оганесян К.Л.** *Архитектура Тейшебаини; Кармир-Блур, т. IV, Е., 1955, с. 12-16.*

վաճներում, ինչը ցույց է տալիս միջնաբերդի գերբնակեցված լինելը¹⁸: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ բոլոր տարողություններում պահվել է հացահատիկ, որ այրվել է կառույցները ճարակած հրդեհից: Ամեն ինչ խոսում է այն մասին, որ միջնաբերդի ամրություններին ապավինած բնակչությունը, զգալով սպառնացող վտանգը, նախապես լքել է քաղաքի հարմարավետ կացարանները՝ իր հետ տանելով սննդամթերքն ու արժեքավոր գույքը, և պատրաստվել երկարատև պաշարման: Շատ կարևոր է և այլ քաղաքներից (Մենուախինիլի, Էրեբունի) Թեյշեբաինի բերված տարատեսակ իրերի (բրոնզե վահաններ, սաղավարտներ և այլն) հայտնաբերումը. դա խոսում է տեղության միջուկի՝ հարավային տարածքների կորստի մասին, որի վերաբերյալ կխոսենք ստորև: Այստեղ թերևս նշենք, որ միջնաբերդից հայտնաբերված նյութերի գերակշռող մեծամասնությունը ուրարտական մշակույթն է ներկայացնում (գեներներ, գործիքներ, ասպազեն, պաշտամունքային իրեր, զարդեր, խեցանոթներ և այլն): Այլ մշակույթների պատկանող տարատեսակ իրեր, որոնք տարբեր ժամանակներում (հիմնականում տերության հզորության շրջանում) են հայտնվել երկրի սահմաններում տարաբնույթ հանգամանքների շնորհիվ, անհամեմատ քիչ են: Նման նյութերի շարքում են ասորեստանյան տեսակի գլխիկավոր մեխերը («գիկուտտի»), թաս-փիալան, կնիքները, եգիպտական կոյարգեզները, «սկյութական» բրոնզածոյլ նետասլաքները, ակինակները, ձիասարքի իրերը, արևելամիջերկրականից բերված հատիկազարդ ականջօղերը և այլն¹⁹:

Միջնաբերդի գտածոների շարքում կարևորվում են ևս մի քանի նյութեր: Դրանցից մեկը կարմիր անգործով, միառոտ սկահակ է, որի հատակին դրոշմված է սեպածև վարդյակ: Հետազոտողի՝ Վ. Սորոկինի կարծիքով, հնարավոր է, որ այս օրինակը Թեյշեբաինի բերված լինի Տուշպայում բնակված և Թեյշեբաինիում վերաբնակված բրուտի կողմից²⁰: Նյութերի հաջորդ

¹⁸ **Пиотровский Б.Б.** *Кармир-Блур, т. I, Е., 1950, с. 20-24; Сорокин В.С.* *Раскопки древнего поселения (урт'у Пиотровский Б.Б. Кармир-Блур, т. II, Е., 1952, с. 85).*

¹⁹ **Пиотровский Б.Б.** *Скифы и Урарту (Հայ արվեստին նվիրված միջազգային II սիմպոզիում, Ե., 1978, էջ 1-10), նույնի՝ Кармир-Блур, т. III, с. 9: «Սկյութական» կոչված նեոասլաքների էթնիկ պատկանելության հարցերին հարկ է որոշակի վերապահությանը և զգուշությամբ մոտենալ, որովհետև այդպիսիք գործածվել են Հին Արևելքի երկրներում: Օրինակ կարող է հանդիսանալ Մոսուլից գտնված բրոնզե կաղապարը. նման նեոասլաքներ կան նաև Թեյշեբաինի միջնաբերդի պահեստներում (նույն տեղում, էջ 38-41):*

²⁰ Տե՛ս **Пиотровский Б.Б.** *Кармир-Блур, т. II, с. 84-85, рис. 45.*

խումբը № 39 կացարանից հայտնաբերված, տեղական մշակույթին պատկանող սև խեցանոթների բեկորներն են (ընդամենը՝ երեքը), ինչը ցույց է տալիս, որ պաշարման ժամանակ բնիկները միջնաբերդում չեն պատսպարվել: Նշված կացարանում հայտնաբերվել են «սկյութական» նետասլաք, այրված մարդու կմախք: Նույն պատկերը դիտվել է նաև № 40 կացարանում²¹: Նյութերի նման հարաբերակցությունը ցույց է տալիս, որ բնիկները չեն վախեցել հարձակվողներից և չեն փորձել միջնաբերդում պատսպարվել, որտեղ նրանք տեղ չունեին: Այս ենթադրության օգտին են խոսում նաև ներկայացված քաղաքների մերձակայքում գտնվող «փոքր-ամրոցները», որոնց վերաբերյալ կխոսենք հակիրճ²²: Այսպես, Օշականից 2,5 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող երկշարք պարիսպներով օղակված Ձորակի ամրոցում (շերտի հզորությունը՝ 0,5-0,7 մ) հայտնաբերվել են ուրարտական և տեղական խեցեղենի բեկորներ, իսկ Թեյշեբաինիի պես երկհարկ, անկյուններում 4 բրգաձև աշտարակներ ունեցող Արագածի ամրոցում, թափված աղյուսների ու հրդեհից գոյացած շերտում գտնվել են մեծ քանակությամբ ուրարտական խեցանոթների բեկորներ. տեղականը քիչ է: Նույն պատկերն է դիտվում և 2 միջնաբերդից կազմված Արամուսի ամրոցի վերին՝ երրորդ շերտում (VII-VI դդ. ստորին՝ առաջին շերտը՝ VIII-VII դ. սկիզբ), իսկ երկրորդը, որը կառուցվել է առաջինի մոխրաշերտի վրա, թվագրվում է VII դ. կեսով: Ուրարտական խեցանոթների բազմաթիվ բեկորներ և այլ նյութեր են հայտնաբերվել նաև Օշականի ամրոցից, որտեղ բացվել են հրդեհից ավերված բազմասենյակ պալատական համալիր, կրակի տաճարի փոխարկված սյունազարդ դահլիճ և այլն: Գտնված խեցանոթները, կնիքները, սկյութական նետասլաքը ցույց են տալիս, որ այս հրդեհված ամրոցը ևս թվագրվում է VI դ. առաջին տասնամյակով:

Ինչը՞ կարող էր արքային հարկադրել լքել տերության կենտրոնում գտնվող և մեծ ու փոքր ամրություններով (վերին և ներքին Անզաֆներ, Դեյի Չայ, Բոստանկայա, Չիլրան և այլն)²³ պաշտպանված, Տուշպայի և Ռուսա-

²¹ **Пиотровский Б.Б.** *Кармир-Блур, т. III, Е., 1955, с. 10, 21-22.*

²² *Մանրամասները տե՛ս Ավետիսյան Հ.Գ., Ավետիսյան Պ.Ս., Արարախյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դդ., Ե., 2006; Есаян С.А. Работы в Ошакане [Археологические открытия (այսուհետև՝ АО), 1986, с. 471]; Есаян С.А., Калантарян А.А. Ошакан I, Е., 1988, с. 7-81.*

²³ **C.A. Burney, G.R.J. Lawson,** *Measured Plans of Urartian Fortresses [Anatolian Studies (այսուհետև՝ AS), X, 1960, pp. 177-196].*

խինիլիի նման հզոր ամրոցները և պաշտպանություն փնտրել թշնամական Ագա երկրում: Թվում է, որ այս իրողության պատճառը կարող էր լինել նրա՝ այլևս Տուշպայի տերը չլինելը: Եվ այս տեսակետից գայթակղիչ է ենթադրել, որ Թեյշեբահինի շտեմարանը բացելու համար նախատեսված՝ Ռուսա IV-ի կնիքի «Տուշպայի կառավարիչ» մակագրության բացակայությունը, հնարավոր է, դրանով է պայմանավորված: Համոզիչ է թվում Ն. Հարությունյանի այն կարծիքը, որ այս դեպքում արդեն նա ոչ թե արքայազն էր, ինչպիսին ներկայացնում է նրան քաղաքի պաշարումից քիչ առաջ շտեմարանը փակելու համար նախատեսված կնիքը, այլ՝ միանգամայն ինքնուրույն թագավոր²⁴: Նման ենթադրությունը առանձին հետաքրքրություն է առաջացնում նրա հոր՝ Ռուսա III-ի՝ Արին-Բերդից և Արմավիրից (արևել. միջնաբերդ) գտնված № 443 և № 444 արձանագրությունների հանդեպ, որոնք վկայվելով արքայի կողմից, մի դեպքում, շտեմարան կառուցելու (Արմավիր), իսկ մյուսում՝ այն լցնելու (Արին-Բերդ) մասին, մակագրված են սուկ «Ռուսա Էրիմենաորդի» բառերով. այն պարագայում, երբ նա մյուս արձանագրություններում, իր նախորդների պես, պարտադիր մատնանշում է «Տուշպայի կառավարիչ» լինելը²⁵: Հայտնի չեն Էրիմենայի հայրանունը, նրա «իշխելու» թվականը, և դեռևս միասնական կարծիք չկա նրա՝ թագավոր լինելու մասին. Էրիմենային պատկանող միակ արձանագրությունում նշվում է. «թագավորը ասում է...»: Այդուհանդերձ, կարելի է ենթադրել, որ Ռուսա III Էրիմենաորդին իր թագավորության վերջում ստիպված է եղել Թեյշեբահինի տեղափոխվել՝ տանելով մասունք համարվող իրերը (օրինակ, Կարմիր-Բլուրից գտնված, բայց Մենուայի անունը կրող թասերը, սանձերն ու ձիու ճակատակալը և այլ նյութեր): Նման ենթադրության դեպքում, բնական է, որ Թեյշեբահինիում պաշտոնավարող նրա որդի, թագաժառանգ Ռուսան հրաման է արձակում այդ կարգավիճակով (բառացի՝ «թագուհու որդի»), որը թագավոր է ձեռնադրվում հորը կորցնելուց հետո:

²⁴ **Арутюнян Н.В.** *Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту (Древний Восток, Е., 1976, № 2, с. 98-114).*

²⁵ **Арутюнян Н.В.** *Корпус урартских клинообразных надписей, Е., 2001, с. 370-377.* Որոշ դժվարություն է առաջացնում Սարդուր III Ռուսաորդու՝ Կարմիր-Բլուրից հայրնաբերված գրությունը Շանիցու ցեղի գինեգործին Կուդունիլի քաղաքի հողերը երկու սփրուկի հետ միասին ոմն Կուրուբիլի վերադարձնելու մասին. այդ հրամանն արձակող արքան բաց է թողել «Տուշպայի կառավարիչ» բառերը (նույն տեղում, էջ 360):

Կարծես դեպքերի զարգացման նման ընթացքի օգտին են խոսում նաև «Գեդդի տարեգրության» տվյալները²⁶, որոնք, ներկայացնելով Ասորեստանի անկումը, արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում խնդրո առարկա հարցերի վերաբերյալ: Այսպես, 612 թ. ծավալված իրադարձությունների վերաբերյալ ասվում է, որ Ումման-Մանդայի թագավոր Կիաքսարը և Նաբուպալասարը գրավում են Նինվեն, որից հետո վերջինս դեպի Նիցիբին է շարժվում, իսկ 611 թ. գրավում է Շուպրիան: Հաջորդ տարին օգնության եկած Ումման-Մանդայի հետ գրավվում է Խառանը, իսկ 609 թ. բաբելացու զորքը ճակատում է Իծալլայում, ավերում մի շարք լեռնային երկրներ ու վերադառնում: Նույն տարում, ինչպես վկայում է դեռևս արքայազն Նաբուգոդոնոսորը, Ումման-Մանդայի արշավը դեպի Ուրարտու հանգեցնում է վերջինիս ինքնուրույնության կորստին և Մարաստանին ենթարկվելուն: Կարևոր նշանակություն ունեցող այս վկայությունից պարզ չի դառնում՝ խոսքը վերաբերում է Ուրարտուի կենտրոնական մասին, թե՛ ողջ տերությանը, քանի որ տարեգրության մեջ ասվում է, թե հարձակվողները հասել են մինչև Ուրարտուի քաղաքի շրջանը: Ի. Դյակոնովի կարծիքով, պարտադիր չէ ենթադրել, որ հակառակորդները հասել են մինչև Տուշայի շրջանը, ինչից ելնելով էլ նա Մարաստանին ենթարկվելու ժամանակը տեղադրում է 609-605 թթ. միջև՝ ընդունելով, որ 605-590 թթ. **Ուրարտուն** գործում էր Մարաստանի հրամանով, իբրև նրանից կախյալ թագավորություն: Ասվածին չեն հակասում նաև տարեգրության մեջ 608 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները, համաձայն որոնց, բաբելական զորքը Տիգրիսով բարձրանում է Բիտ-Խանունի լեռները՝ Ուրարտուի շրջանները, իսկ 607 թ. դեռևս արքայազն Նաբուգոդոնոսորը Եփրատի ափին գտնվող Կիմուխ քաղաքն է արշավում, որը եգիպտական զորքը գրավում է 606 թ.: Հարավային և արևմտյան տարածքներում բաբելական ուժերի կողմից իրականացվող այս գործողությունները մուգ են թողնում Թեյշեբահինի անկման ժամանակը, որը Դյակոնովի կարծիքով՝ 593-590 թթ.-ն է, և Կիաքսարի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Ումման-Մանդայի գործունեությունը²⁷:

²⁶ *Մանրամասները Կե'ս Դьяконов И.М. Последние годы Урартского государства по ассиро-вавилонским источникам, с. 29-38, նույնի՝ История Мидии, с. 33-34), նույնի՝ Малая Азия и Армения около 600 г. и северные походы вавилонских царей (ВДИ, 1981, № 2, с. 37-60).*

²⁷ *Մութ մնացած այս ժամանակի՝ ինչ-որ չափով հստակեցմանը թերևս կարող են օգնել Ումման-Մանդային վերաբերող տվյալները, որոնք առավել են կարևորվում, եթե*

Ասվածից հետևում է, որ Կիաքսարի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող, բայց իրականում անկախ և դաշնակից երկրի մեծաքանակ զորքը՝ Ումման-Մանդան, որտեղ գերակշիռը դաշնակից հայ էթնոսն էր կազմում (առանց նման դաշնության Կիաքսարը հազիվ թե կարողանար գրավել ուրարտական ամրոցները), 609-605 թթ. նվաճելով Ուրարտուի կենտրոնական տարածքները, հյուսիս է մղել Ռուսա III-ին հավատարիմ մնացած ուրարտական սակավ ուժերը²⁸, որոնք, ինչպես ցույց են տալիս հնագիտա-

նկարի ունենանք հիմնականում մարա-սկյութական ուժերի կողմից Ուրարտուի **կործանման** վերաբերյալ արմատացած տեսակետը: Ի. Դյակոնովի կարծիքով, նշված անվանումը պետք է մեկնաբանվի փարբեր ժամանակներում տեղ գտած դեպքերի տեսանկյունից: Հետազոտողը իր տեսակետի հիմնավորման համար մատնանշում է Նարամսինի լեգենդը (այդպեղ Ումման-Մանդան կապվում է Հայկական Միջագետք-Սուբարտու-Շուպրիա տարածքին. տե՛ս **Gurney O.R.** *The Sultantepe Tablets (The Cuthaeen Legend of Naram-Sin)*, AS, V, pp. 93-109)՝ նշելով որ այդպեղ այն արտահայտում է ինչ-որ հյուսիսային ժողովրդի իմաստը, ինթական օրենքներում՝ Հայկական լեռնաշխարհի ինչ-որ ժողովուրդ, Ասարիսադոնի անվանումը և Աշուրբանիպալի աղոթքներում կապվում է կիմմերների հետ: Ն. Ադոնցի կարծիքով, այն «հեռավոր երկրների հորդաններ» կարող է նշանակել [տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Հայաստանի պատմություն, Ե., 1971, էջ 291, 294, **Дьяконов И.М.** *Последние годы...*(ВДИ, 1951, № 2, с. 30-39), **նույնի՝** *Малая Азия...*(ВДИ, 1981, № 2, с. 38, 40-41)]: Ասվածը ենթադրել է փայիս, որ սկզբնապես **Ումման-Մանդա** անվանումը, կապվելով Հայկական լեռնաշխարհի տարածքին, հնարավոր է՝ հավաքական կամ ընդհանրացնող իմաստ է ունեցել՝ «լեռնաբնակներ» կամ «բարձունքների բնակիչներ» նախնական նշանակությամբ, բայց ոչ ամենևին՝ մարեր, որոնք, ինչպես և կիմմերները կամ սկյութները, III հազ. գործ չունեին Հայկական լեռնաշխարհում: Ումման-Մանդա-Մարաստան նույնացումը, որը Ն. Ադոնցը հակված է բացատրել փարբեր աղբյուրներից օգտվելու հնարավորությամբ և Կիաքսարի ու Աստիագի՝ Ումման-Մանդայի թագավոր (նույնը և՛ Ի. Դյակոնովը) կոչվելու հանգամանքով, չի հակասում պատմիչների տեղեկություններին. նրանք վկայում են՝ հանուն խոսրացված անկախության և ազատության, հայերի ցուցաբերած օգնության մասին (դրա կարիքը Կիաքսարն ու Աստիագը շար էին զգում) տեղեկությունները համահունչ են «Կյուրոպեդիայի» հաղորդումներին:

²⁸ Անդրադառնալով Սարդուր III, Սարդուր IV և հաջորդ թագավորների վերաբերյալ Ի. Դյակոնովի կարծիքին և առաջարկելով նրանց գահակալության հաջորդականության իր տեսակետը (Ռուսա II Արգիշտիի, Սարդուր III Ռուսայի, Սարդուր IV Սարդուրի, Էրիմենա (Սարդուրի ?), Ռուսա III Էրիմենայի և Ռուսա IV Ռուսայի)՝ Ն. Հարությունյանը չի անտեսում և հետազոտողի այն դիտողությունը, թե Հին Արևելքում որդուն հոր անունն էին փայիս հոր մահից հետո. հակառակը կենանակեր նրա մահը ցանկանալ (տե՛ս **Арутюнян Н.В.** *Некоторые вопросы...*, с. 102-104): Անշուշտ, նոր բացահայտումները կհստակեցնեն մութ մնացած կետերը, բայց առկա տվյալներն իսկ չեն հակասում Ռուսա III-ի՝ 610/609 թթ. Թեյեբահինի տեղափոխվելու և այնտեղ Ռուսա IV-ի ծնված լինելու ենթադրությանը, քանի որ հոր մահվան տարում ծնված (պայմանականորեն՝ 609 թ.) Ռուսա IV-ը 590 թ. կլիներ մոտավորապես 19-20 տարեկան,

կան տվյալները, պաշտպանություն են փնտրել լավ ամրացված ամրոցներում:

Հարց է առաջանում. այս դեպքում ո՞վ կարող է անմիջականորեն դեկավարած լինել Ումման-Մանդան: Հինք ընդունելով նյութերի քննությունից բխած հետևությունները, ինչպես և Տոսպ գավառում Երվանդի բանակելու ու նրա կողմից տեղը՝ Երվանդական, իսկ քաղաքը՝ Երվանդաան (որը Վանն է) վերանվանելու մասին եղած վկայությունը²⁹, կարելի է ասել, որ Կիաքսարի դաշնակից այդ հրամանատարը, ամենայն հավանականությամբ, հորը փոխարինած Երվանդն է եղել («Սակավակյաց» անվանումը, ըստ երևույթին, նրա կարճ գահակալության ժամանակին է վերաբերում): Նման ենթադրությանը չեն հակասում կողմնակի տվյալները. նկատի ունենք Կյուրոսի ծննդյան թվականը, որը մոտ 598-ն է համարվում³⁰, որը կարելի է ընդունել նրան տարեկից Տիգրանի համար: Վերջինս, չնայած հոր կենդանությանը (ըստ «Կյուրոպեդիայի»), երկիրը ինքն է գրեթե միանձնյա ղեկավարել: Այդ ժամանակ Երվանդը պետք է որ առաջացած տարիք ունենար. «Նաբոնահիդի ժամանակագրության» այն վկայությունը, համաձայն որի, 547 թ. Կյուրոսը, Ուրարտու արշավելով (Ուրաշտու երկրանունը, վնասված լինելով, նախկինում Լիդիա էր ընթերցվում, բայց Յո. Օյսլների և Ռ. Ռոլլինգերի հետազոտությունները ճշտեցին այն), պարտության է մատնում երկրի արքային և մեծ ավար վերցնում, չի հակասում ասվածին: Ուրաշտու անվանումը չպետք է շփոթությունների տեղիք տա. համոզիչ է Դ. Ստրոնախի այն կարծիքը, որ «Ուրաշտու» երկրանունը Նաբոնահիդի կողմից օգտագործվել է նորաստեղծ հայկական պետությունը (Հայաստան, Արմենիա) նշելու համար, բայց ոչ ամենևին նկատի ունենալ իբրև աշխարհագրական տարածք³¹:

ինչը բավարար է թագավոր օծվելու: Այլ իրավիճակի (հայկական և թեկուզ ձևական ուրարտական առանձին թագավորությունների առկայություն) և տարբերվելի ընդունումը կհակասի պատմական աղբյուրների այն վկայությանը, թե հայերը, որոնց ենթակա էին ուրարտական ուժերը (տե՛ս նաև Թ. Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1978, էջ 57-60), դաշնակցելով Կյուրոսի հետ, նրան օգնեցին ջախջախելու (553-550 թթ.) Ասորիագ-Աժդահակի մեծաթիվ բանակը:

²⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Ե., 1971, էջ 437, ծնթ. 64, 65:

³⁰ **Max Mallowan**, *Cyrus the Great (558-519 B.C.), Iran, vol. X, London-Tehran, 1972, pp. 1-13.*

³¹ **Stronach D.** *The Campaign of Cyrus the Great in 547 B.C. a Hithero Unrecognized Source for the Early History of Armenia? (Aramazd, vol. II, 2007, Y., pp. 165-170, 235-236).* Նյութի քննության արդյունքները, մերժելով արտաքին ուժերին վերագրվող վճռական դերը, կարծես ավելի շուրջ խոսում են տեղական մեծ ու փոքր թագավորու-

ПАДЕНИЕ ВАНСКОГО ЦАРСТВА ПО РЕЗУЛЬТАТАМ РАСКОПОК ПАМЯТНИКОВ АРАРАТСКОЙ ДОЛИНЫ

ХНКИКЯН О.С.

Резюме

Результаты раскопок археологических памятников Араратской долины (крепости Дзорака, Арагаца, Арамуса, Ошакана), а также данные письменных источников приводят к заключению, что Руса III в конце своего царствования (ок. 610-609 гг. до н.э) не мог противостоять мидийским и армянским войскам и вынужден был покинуть столицу – город Тушпу и обосноваться в Тейшебаини. Родившийся, вероятно, в Тейшебаини Руса IV стал очевидцем падения своего города ок. 590 г. до н.э. под ударами местных сил под командованием Ерванда – союзника Киаксара.

յուններին միավորած և Կիաքսարի՝ ավելի շուտ բարոյական աջակցությունը վայելող Երվանդյանների ղեկավարությամբ գործող հզոր ուժի մասին: Ըստ իս, դժվար է մարնանշել որևէ փաստ, որը կարողանար, թեկուզ հեռավոր կերպով պատկերել Ասորեստանի կործանմանը մերձեցող իրավիճակ. դա բացառում է «Ուրարտուի կործանման» դրույթը: Այդ հզոր տերությունը, թվում է, աստիճանաբար զիջելով դիրքերը, գրեթե կամովին, առանց մեծ արյունահեղությունների, հեռացել է պարսկական թարերաբեմից՝ տեղը զիջելով Երվանդյաններին, ինչը և կրկին ցույց տալով հայ ժողովրդի տեղական արմատները, հրատապ է դարձնում տեղական և դասական ուրարտական մշակույթի հիմք հանդիսացող նյութերի քննությունը: Այս դեպքում առաջնային նշանակություն են ձեռք բերում հնագիտական նյութերի (հատկապես Արևմտյան Հայաստանի) տեղայնացման արդյունքները, որոնք կարող են հստակեցնել «մշակույթ-էթնոս» կապերի շուրջ եղած պատկերացումները: Այդ բարդ հարցերը առանձին հետազոտության նյութ լինելով՝ կարող են լավագույնս լրացնել պարսկական աղբյուրների տվյալները. դրանք, ինչպես երևաց շարադրանքից, համադրվելով հնագիտական նյութի հետ, բավական հիմնավորված պատկեր են բացահայտում:

THE COLLAPSE OF THE VAN KINGDOM, ACCORDING TO THE RESULTS OF THE EXCAVATIONS IN THE ARARAT VALLEY SITES

O. KHNKIKYAN

Abstract

Based on the results obtained during the excavations in Erebuni, Argishtikhinili, Teishebaini, Dzorak, Aragats, Oshakan and written sources we attempt to interpret the reasons of the fall of Urartu. The syntheses of the data assume that Rusa III wasn't able to confront against the army of Ervand and in 610/609 move to Teishebaini, where probably Rusa IV was born, who witnessed the fall of the city approximately in 590 BC.